

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ІМЕНІ ЄЛИСАВЕТИ ДЛЯ НАШОГО МІСТА

У Жалуваній грамоті генерал-майору Івану Хорвату, підписаній імператрицею Єлисаветою Петрівною 11 січня 1752 року, 10-м пунктом зазначено: “для оборони во всякомъ случаѣ отъ нападенія непріятельскаго новопоселяемыхъ ихъ гусарскихъ и пандурскихъ полковъ жилищъ, позволяется въ пристойномъ мѣстѣ при оныхъ, по разсмотрѣнію персонъ, со общаго съ вами Генераломъ-Маіоромъ Хорватомъ согласія, сдѣлать въ нынѣшнемъ году земляную крѣпость, которую именовать крѣпостью Святыя Єлисаветы, а въ той крѣпости по сдѣланіи оной быть Нашему Коменданту Бригадирскаго ранга, и подъ его же вѣдѣніемъ учредить во оной гарнизонную Канцелярію, и въ гарнизонъ содържать тамо изъ ландмилицкихъ полковъ потребное число съ перемною, по разсужденію Нашей Военной Коллегіи.” Проект фортеці та місце її будівництва були затверджені пізнішими сенатськими указами. Але у зв’язку з протестами турецького уряду і необхідністю дипломатичного вирішення питання, указ про початок будівництва вийшов тільки 3 березня 1754 року, а сама фортеця закладена 18 червня того ж року.

I.

Фортеця Святої Єлисавети була побудована на порожньому місці, але з утворенням у тому ж році (указ 14 травня 1754 року) Слобідського козачого полку (пізніші історики для уникнення плутанини зі слобожанськими козацькими полками називали його Ново-Слобідським, або Ново-Козачим) швидко була оточена слободами цього новоутвореного військового поселення. Перша, тобто полкова, слобода полку, яка називалася Приградською, знаходилася на форштадті і пізніше отримала назву Биковського передмістя (від прізвища капітана Микити Бикова, який організовував Слобідське поселення). Слободи Новокозачин ніколи не існувало. Автор курйозу, маловідомий нарисовець С. Давидович, у науково-популярному виданні “Живописная Россія” (1898) написав, що після 1755 року російські розкольники утворили військове поселення “Ново-Казачьинь”. Одна справа, що це не зовсім так (Слобідський козацький полк сформований трохи раніше і в основному з козаків та посполитих Миргородського козацького полку, а розкольники пізніше його тільки поповнили), а друга – що автор говорить не про окрему слободу (яких у полку на момент утворення було 28), а про військове поселення, тобто великий регіон, як це словосполучення в ті часи розумілося. Те, що у виданні ця поселенська територія називається поселенням Ново-Казачьиньом, а не Новокозачим, можливо і не вина С. Давидовича, а звичайна помилка типографського складача і редактора, які невірні розібрали його рукопис. Але уважно треба читати не тільки рукописи, а й вже видані книги. Так непохитна довіра до друкованого слова породила ще один привабливий міф.

II.

Інша проблема – це дата заснування міста Єлисаветграда. Крім 1754 року називаються ще 1752 та 1753 роки. Це все дуже легко прояснити. 1752 рік зазначається у зв’язку з тим, що згідно з першим розпорядженням саме тоді й повинна була побудована фортеця. Очевидно, що того ж року поблизу запланованого будівництва створювалася необхідна інфраструктура – стояли таборами призначені для робіт і охорони війська, які в свою чергу притягли обслуговуючий цивільний контингент – торговців, ремісників тощо. Цей люд десь мав жити, тому, безсумнівно, вже будувалися якісь тимчасові житла, склади та інші потрібні будівлі. Але в разі скасування задуму всі ці люди повернулися б у місто, з яких прийшли. 1753 рік називається тому, що саме тоді, сенатським указом від 1 квітня 1753 року, було остаточно затверджене місце будівництва фортеці. Але також, якщо б його відмінили, то й ця дата не мала б значення. Тому роком заснування міста без варіантів є 1754 рік, в якому 3 березня вийшов указ про початок будівництва і 18 червня відбулися урочисті закладки фортеці Святої Єлисавети.

III.

Третьою проблемою, яку можна поділити на два пункти, є питання історичного цензу, по-перше, статусу міста, по-друге, його назви.

III.

1.

В давнину місто відрізнялося від села тим, що мало укріплення (град) або замок. Так що з моменту заснування фортеці її форштадти автоматично вважалися містом. Щодо Єлисаветграда, то відомо, що вже

в 1755 році справами міщан управляв міський магістрат, тобто орган міського врядування. Міщанська слобода міста називалася Подолом і знаходилася навпроти фортеці на лівому березі Інгулу. Саме там знаходився магістрат, а також церква Успіння Пресвятої Богородиці, яка називалася спочатку Подільською, пізніше – Єлисавето-Подільською, а потім вже Єлисаветградською Успенською церквою, що після скасування фортеці стала соборною. У 1755 році за дорученням Сенату в Герольдії був створений герб для канцелярських потреб поселення фортеці Святої Єлисавети. Наявність герба у ті часи було переконливим свідомством міського статусу населеного пункту. От же, міський статус фортечного поселення отримувався одночасно з побудовою фортеці.

III.

2.

Щодо назви ЄЛИСАВЕТГРАД, то вона виникла природним шляхом як синонім до виразу ФОРТЕЦЯ СВЯТОЇ ЄЛИСАВЕТИ, і тому не має офіційної дати виникнення. У XVIII столітті слово **град** ще розумілося у своєму першому значенні, тобто захищене (град, гард - архаїзм, що означає захист) укріпленням місце. Перша складова частина слова (**Єлисавет**) становить скорочення самої назви фортеці. Документально поняття **єлисаветградський** почало вживатися з 1764 року, коли за указом від 22 березня була утворена Єлисаветградська (не Єлисаветська, як писалося в неофіційних документах, та повторювалося пізнішими неуважними дослідниками) провінція та тим же числом сформований Єлисаветградський пікінерний полк. Через те, що управління провінцією знаходилося не у форштадті, а у фортеці, перша (полкова) рота полку теж не у форштадті, а в Мурзинці (біля теперішньої Нової Праги), то самі форштадти, не маючи адміністративного статусу, продовжували називатися по-старому – Биковським, Пермським, Подолом. Биковське передмістя включало Грецьку та Артилерійську (інакше - Пулківську) слобідки, Пермське – Солдатську слобідку і колишні Пермські полкові табори. Тільки у 1775 році, коли Єлисаветградська провінція, згідно указу від 14 лютого, була поділена на повіти, назва **Єлисаветград** починає офіційне вживання, бо адміністративний центр повіту знаходився не у фортеці, а у її форштадті. З 1784 року Єлисаветград став ще більше значнішим і відомим, бо саме цього року указом від 22 січня він був призначений повітовим центром Катеринославського намісництва, а фортеця Святої Єлисавети з ліквідацією провінцій втратила свій адміністративний статус (у тому ж році статус собору перейшов від фортечної Троїцької церкви до подільської Успенської церкви). Таким чином роз'яснюється причини різного датування заснування міста та появи його назви.

IV.

Існує також питання - на честь кого назване місто, чи імператриці Єлисавети Петрівни, чи святої Єлисавети, а якщо святої, то якої саме (навіть висловлюються ствердження, що православна церква не визнає ніяких святих Єлисавет).

IV.

1.

У монархічні часи будь-яке більш-менш значне започаткування, а тим паче заснування фортець чи міст, здійснювалося під егідою коронованих осіб. Тому формально засновником всіх таких об'єктів вважався той монарх, у період правління якого вони створювалися (наприклад, засновником Єлисаветградського кавалерійського юнкерського училища, як і всіх інших, відкритих в тому році училищ, є імператор Олександр II). З іншого боку, без відповідного указу імператриці Єлисавети Петрівни про заснування фортеці Святої Єлисавети на цьому місці не було б і міста. Тому тут ми бачимо пряме відношення російської імператриці до появи нашого міста. Для довідки наводимо кілька рис її політичного та особистого портрету. Єлисавета Петрівна (1709 – 1761), російська імператриця у 1741 – 1761 роках, була донькою Петра Першого і Катерини I. За своєю вдачею вона була чужа честолюбності і, коли б не погрози репресії з боку Анни Іоаннівни, не думала б про політичну кар'єру. Весела і безтурботна жінка, яка любила танці та інші розваги, вимушена була пройти тяжку школу випробувань. Зайнявши престол за допомогою гвардії, вона проявила успадкований від батька хист вибирати і зберігати здібних людей, які стали знаменитими діячами при ній і після неї. Незлоблива і нехитра, вона мала чутливу інтуїцію; спочатку без високих духовних спрямувань, але добре освічена (вільно говорила кількома мовами), палко підтримувала високі зльоти духу сучасників, дбала про розвиток освіти, науки і культури. За її правління були засновані Московський університет, Петербурзька академія красних мистецтв,

перший загальнодоступний театр, відкрилися гімназії в різних містах імперії. Вона відмінила смертну кару (і це в жорстокому XVIII столітті, коли розбійництво і піратство досягли свого апогею!), пом'якшала карне законодавство і в інших статтях. До речі, першим її указом була заборона стріляти птахів і звірів у околицях Петербурга.

У 1742 році Єлизавета Петрівна таємно обвинчалася з українським козаком Олексієм Григоровичем Розумовським, який привернув її увагу до України. На прохання козацької старшини 1747 року було відновлене гетьманство, а у 1750 році гетьманом став брат Олексія Григоровича – Кирило Розумовський, під впливом якого уряд Єлизавети Петрівни суттєво поліпшив життя українського народу:

- були скасовані всі недоїмки у військову казну;
- відпущені по домівках козаки з постів Української лінії;
- у Січ, як у давнину, стали відпускати грошове та хлібне постачання;
- слобідських козаків звільнили від соляних робіт у Бахмуті та від усякої рядової служби, за виключенням 5 тисяч кінноти;
- всі митниці, мости та перевози віддавалися козакам на відкуп без перекупівлі;
- ліквідована канцелярія слобідських полків, а над колишньою комісією по слобідських полках, яка викликала невдоволення козаків, учинене суворе слідство;
- було жорстко, кількома указами, заборонено кріпачити українських козаків і посполитих, а порушників цих приписів суворо карати;
- всім українцям дозволено переселятися куди хочуть;
- бажаючим їхати за кордон для освіти велено було з Іноземної колегії без перешкод видавати паспорти.

У кінці життя імператриця була особливо набожна та щедра – відпустила на волю велику партію в'язнів, наказала знайти можливості замінити податок на сіль, дуже втратний для народу. 20 років правління Єлизавети Петрівни для українців були кращими роками цілого століття, і не тільки його. Єлизавета Петрівна була не тільки веселою красунею, але й широкою натурою з доброю душею і щирим серцем. Виставляння на показ та утрирування її недоліків – справа ганебна, особливо для жителів міста, заснованого завдяки її волі.

IV.

2.

Відмітивши роль Єлизавети Петрівни в заснуванні нашого міста та її відношення до України, необхідно ще раз повторитись, що ім'я міста походить від назви фортеці, яка спричинила його виникнення. Фортеця ж була названа на честь святої праведної Єлисавети, дружини священника Захарія і матері Іоанна Хрестителя, якого народила в літньому віці. Праведна Єлисавета була родичкою (вважається тіткою) Пресвятої Діви Марії, яку перша, після Благовіщення, привітала як Благословенну між жінками і як Матір Божу. На місці цієї знаменної зустрічі тепер знаходиться православний жіночий монастир, заснований у XIX столітті та названий за місцевістю Горненським. Православна церква вшановує ще святу Єлисавету Константинопольську – ігуменю константинопольського монастиря святих Косми і Даміана. Але про те, що фортеця названа на честь святої праведної Єлисавети свідчать вживання в документах саме такої титулатури, а також згадки про вівтар святих праведних Єлисавети і Захарія в соборній церкві Святої Живоначальної Трійці, що діяла у фортеці у 1755 – 1813 роках. Єлисавета з єврейської мови означає Богошанувальницю, або ту що запрягалася служити Богу. Це ім'я надихає на добрі справи та надає духовної спрямованості. Пам'ять святої праведної Єлисавети вшановується 18 (по-старому – 5) вересня. Тоді ж і святкується в Кіровограді день міста.

V.

Так, свята праведна Єлисавета була небесною покровителькою імператриці Єлизавети Петрівни, і, очевидно, що це й обумовило вибір назви для фортеці, але факт того, що вона названа іменем святої підтверджується документами, а те, що при тому мали на думці, вже не суттєво. Сумніви, аргументовані тим, що, мовляв, якби на честь святої, то був би не Єлисаветград, а Санкт-Єлисаветград, просто наївні – адже, по-перше, якщо **Санкт-**, то вже не **-град**, а **-бург**, по-друге, політичні перекося і маргінальна пристрасть Петра Першого до Заходу були виправлені ще Єлизаветою Петрівною, а називати в ті часи місто на столичний кшталт було б надто архаїчно, провінційне ж місто – просто карикатурно.

Назва **Єлисаветград** обов'язково відродиться, а до того ця проблема буде постійно виступати, як кров невинної жертви на місці злочину. Міський голова, який підніме повалену хоругву святої праведної Єлисавети, увійде в історію під знаком Справедливості.

К. В. Шляховий,
старший науковий співробітник
Кіровоградського обласного
красознавчого музею.

БІБЛІОГРАФІЯ

БЭ. Т. 9. – СПб.: Просвѣщеніе, 1903.

Живописная Россія. Т. 5. Малороссія и Новороссія. Ч. II. – М.: Т-во М.О. Вольфъ, 1898.

Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII - первой половине XIX века. – М.: Наука, 1976.

Пашутин А.Н. Историческій очеркъ города Єлисаветграда. – Єлисаветградъ: Лито-Типографія Бр. Шполянскихъ, 1897.

ПСЗ РИ с 1649 г. Т. XIII. 1749 – 1753. – СПб.: Типографія II Отд. Соб. Е.И.В Канцеляріи, 1830.

Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. //Вежа. №№ 1 – 7 (1995 – 1997).

Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К.: Н. д., 1984.

Указы Всепресвѣтлѣйшія державнѣйшія Великія Государыни Императрицы Екатерины Алексѣевны, самодержицы всероссійскія, состоявшіеся въ 1765 году. – М.: Сенатская Типографія, б. д.

Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Київ – Запоріжжя: Генеза – Прем'єр, 2002.

Энциклопедия православной святости. В двух томах. Т. I. – М.: Лик пресс, 1997.

ЭС. Т. XI-а (22-й полутом). – СПб.: Типо-Литографія И.А. Ефрона, 1894.

ЭС. Т. 20. – М.: Т-во Бр. А. и И. Гранатъ и К°, б. д.